

บทที่ 3

แบบเรียนและวรรณกรรมสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-4)

สมัยนี้บ้านเมืองยังระส่ำระสาย ไม่สงบสุข ทหารแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า ราษฎรยังหวาดกลัวภัยสงครามจากราวที่กรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2310 กรุงธนบุรีเป็นราชธานีเพียง 15 ปี (พ.ศ. 2310-2325) นับว่า เป็นช่วงระยะเวลาอันสั้นมาก บ้านเมืองวิฤตวามาราม ปราสาทราชวังและทรัพย์สินสมบัติที่มีค่าต่าง ๆ รวมถึงเอกสาร ตำราวรรณคดี ได้ถูกพม่าเผาผลาญไปเป็นจำนวนมาก ทำให้มรดกทางศิลปวัฒนธรรมไทยสูญหายไปในครั้งนี้มากมายนับประมาณค่าความเสียหายมิได้ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงรวบรวมไพร่พลเข้ากอบกู้เอกราชได้ จึงไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่าต่อไป แล้วสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแทน เนื่องจากไม่สามารถฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาให้กลับคืนได้ดังเดิม พระราชนิยมกิจที่สำคัญคือ การมุ่งรวบรวมคนไทยที่แตกแยกให้หันมาสามัคคีกันแล้วช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า

ทางการศึกษาแม้จะยังไม่ได้ทรงฟื้นฟูการเล่าเรียนโดยทั่วไป แต่ก็ทรงเห็นความสำคัญและสนับสนุนการเล่าเรียนพระไตรปิฎกของพระสงฆ์ ดังนั้น สมัยนี้จึงยังไม่มีแบบเรียนภาษาไทยเล่มใหม่ การเรียนยังคงใช้หนังสือที่เหลือตกทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ หนังสือจินตมณีฉบับพระโหราธิบดีและจินตมณีฉบับสมัยพระเจ้าบรมโกศเป็นหลักในการสอนให้อ่านออกเขียนได้ ผู้รู้หนังสือได้แก่ พระภิกษุสงฆ์และพวกแม่ทัพนายกองทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหล่าทหารที่จำต้องเตรียมพร้อมตลอดเวลาที่จะออกรบทัพจับศึก พอพักรบก็หาเวลาว่างแต่งคำประพันธ์เพื่อผ่อนคลายความเครียด ดังนั้น แม้พระเจ้าตากสินมหาราชหรือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเหน็ดเหนื่อยตรากตรำพระวรกายจากการศึกสงคราม แต่ก็ยังทรงแสดงพระอัจฉริยภาพทางเชิงกวีและมีพระราชนิพนธ์ให้เป็นมรดกไว้ในวงวรรณกรรมไทย คือ พระราชนิพนธ์รามเกียรติ์

บทละครรวม 4 ตอน เป็นจำนวน 4 เล่มสมุดไทย ซึ่งเขียนลงสมุดไทยคำ ตัวอักษร เป็นเส้นทอง สร้างด้วยความประณีตบรรจงเป็นอย่างยิ่ง (เสถียร สุภโศภณ 2527, 75)
รวมเกียรติ์บทละครฉบับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้ง 4 เล่มสมุดไทย จำนวน 4 ตอน มีดังนี้

เล่ม 1 ตอนพระมงกุฏ

เล่ม 2 ตอนหนุมานเกี่ยวนางวาริน

เล่ม 3 ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ

เล่ม 4 ตอนทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรด ปลุกเสกหอกกบิลพัท

นอกจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ยังมีกวีแต่งวรรณคดีที่สำคัญในสมัยนี้อีก เช่น

1. นายสวน มหาคเล็ก แต่งโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นโคลงสี่สุภาพ จำนวน 85 บท เมื่อ พ.ศ. 2314 โคลงเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญว่า มีประโยชน์ในทางความรู้โบราณคดี

2. หลวงสรวิชาติ (หน) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระคลัง แต่งลิลิตเพชรมงกุฏเป็นลิลิตสุภาพ

3. พระยาราชสุภาวดี แต่งกฤษณาตอนน้องคำฉันท์ เป็นฉันท์และกาพย์ ระหว่าง พ.ศ. 2312-2319

4. พระยามหานุภาพ แต่งนิราศกวางตั้งเป็นกลอนสุภาพ ใน พ.ศ. 2324 เมื่อคราวที่ได้เดินทางไปกับคณะราชทูตเพื่อเจริญพระราชไมตรี ณ ประเทศจีน

แบบเรียนและวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-4)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช องค์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีได้ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของไทย เมื่อวันที่ 6 เมษายน 2325 ช่วงรัชสมัยนี้ (พ.ศ.2325-2352) บ้านเมืองไม่สงบเนื่องจากยังมีสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านอย่างต่อเนื่อง แต่พระองค์ก็ทรงเร่งสร้างบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน ทั้งด้านศาสนา การปกครอง การศึกษาและวรรณคดีต่าง ๆ ได้โปรดให้บรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตประชุมกันเพื่อ

1. รวบรวมชำระพระไตรปิฎก
2. รวบรวมและสอบสวนกฎหมายในสมัยอยุธยา แล้วเรียบเรียงเพื่อนำมาใช้เรียกว่า “กฎหมายตราสามดวง”
3. รวบรวมวรรณกรรมที่ตกทอดมาจากสมัยอยุธยาและแต่งซ่อมส่วนที่ขาดหายไปเมื่อคราวที่เสียกรุง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเป็นอัจฉริยวิของไทย ดังจะเห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์ที่นำมาใช้เรียน มีหลายเรื่อง เช่น บทละครสามก๊ก บ้างตอน ดาหลัง (หรือ อิเหนาใหญ่) อิเหนา อุณรุท กลอนเพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นต้น และได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นแม่กองในการอำนวยการแปลและเรียบเรียงร้อยแก้วเรื่องสามก๊ก และราชาธิราช เพื่อให้ความรู้ด้านตำราพิชัยสงครามและการปกครองแก่เหล่าทหารและข้าราชการทั้งหลาย เพราะบ้านเมืองยังอยู่ในภาวะศึกสงครามอยู่ ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่เป็นร้อยกรองได้แก่ บทมโหรีเรื่องกาเกี

ต่อมารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) บ้านเมืองเริ่มสงบสุข มีสงครามเพียงประปราย เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นรัตนศิลปินที่ทรงเชี่ยวชาญหลายด้าน ทั้งวรรณกรรม ศิลปกรรมและดนตรี จึงทรงเป็นองค์อุปถัมภ์เหล่าศิลปินทุกสาขา พระบรมมหาราชวังนับเป็นสถานที่ชุมนุมของบรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตและศิลปินทั้งหลาย เพื่อผลิตผลงานอันทรงคุณค่าเลิศล้ำเป็นมรดกทางวัฒนธรรมแก่อนุชนไทย ยังผลให้ศิลปกรรมทุกแขนงในสมัยนี้มีความ

เจริญรุ่งเรืองและนับเป็นยุคทองของวรรณคดีไทยที่รุ่งเรืองเฉกเช่นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ด้านการศึกษาล่าเรียน มีทั้งในพระบรมมหาราชวัง คำหนักเจ้านาย บ้านขุนนางและวัดต่าง ๆ ที่มีพระภิกษุผู้มีวิชาความรู้ นอกจากนี้ ยังปรากฏว่า มีโรงทานที่ทรงสร้างขึ้นเพื่อพระราชทานเลี้ยงพระสงฆ์ สามเณร บริจาคพระราชทรัพย์แจกคนชรา พิการ และ "...มีพระธรรมเทศนาและสอนหนังสือวิชาการต่าง ๆ โดยพระบรมราชประสงค์จะให้เป็นทิดานุกิตประโยชน์แก่ชนทั้งหลายทั้งปวงในอธิโลกและปรโลกนั้นด้วย" (กรมวิชาการ 2504, 2)

สงครามยุติในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 บ้านเมืองจึงสงบร่มเย็น เป็นสุข พระองค์ก็ทรงเป็นกวีเอกเช่นกัน ได้ทรงแต่งเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างชอบนางพิม และตอนขุนแผนพานางวันทองหนี บทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัย เพลงยาวกลอักษร ชื่อถอยหลังเข้าคลอง ฯลฯ ทำให้วรรณคดีรุ่งเรืองสืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ 2 กวีที่มีชื่อเสียงยังคงมีชีวิตอยู่และมีผลงานที่สำคัญ ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแต่งลิลิตตะเลงพ่าย ปฐมสมโพธิถกถกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ สำหรับเรื่อง สมุทรโฆษคำฉันท์นั้น ทรงแต่งต่อจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะทรงเห็นว่าคำฉันท์นี้ได้ถูกทิ้งค้างร้างมาร้อยกว่าปี ไม่มีผู้ใดหาญกล้าแต่งให้จบ ทรงวิริยะแต่งถึง 3 ปีจึงจบบริบูรณ์

เหตุการณ์สำคัญยิ่งที่มีผลต่อความเจริญทางการศึกษา ได้แก่

1. การประชุมจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเผยแพร่ความรู้และวิทยาการต่าง ๆ แก่ราษฎรทั่วไปที่สนใจขนขวายศึกษา จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตเพื่อรวบรวมสรรพวิชาจารึกไว้ เนื่องจากการจารึกครั้งนี้จะเป็นหลักฐานสำคัญสืบไป ทำให้ต้องมีการสาบานว่าจะจารึกความรู้ที่ถูกต้องอย่างครบถ้วน ไม่มีการขยักเคลือบตาเอาไว้ จะได้เป็นวิทยาทานแก่ปวงชนชาวไทยต่อไป

2. ความก้าวหน้าด้านการพิมพ์ แต่ก่อนคนไทยใช้วิธีการบันทึกความรู้ต่าง ๆ ด้วยการจารึกบนหินและเขียน หรือจารเป็นลายมือคดลงในใบลานและสมุดไทย ต่อมาได้มีการคิดประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยขึ้น ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2525, 47-48) ทรงบรรยายว่า การพิมพ์หนังสือไทยนั้นมีสาเหตุจากการที่รัฐบาลอังกฤษต้องการติดต่อกับคนไทย จึงให้ร้อยเอกโลว์ (ต่อมาเป็นนายพันเอก) มาเรียนภาษาไทยที่ป็นังจนอ่านออกเขียนได้และแต่งหนังสือไวยากรณ์ไทยสำหรับชาวต่างประเทศเรียนภาษาไทย แล้วได้คิดทำตัวพิมพ์อักษรไทยและแทนพิมพ์เพื่อพิมพ์หนังสือไวยากรณ์ไทยที่เมืองกลักัดตาใน พ.ศ. 2371 จากนั้นได้นำเอาเครื่องพิมพ์ไปไว้ที่สิงคโปร์ ต่อมา ศาสตราจารย์ชาวอเมริกันได้นำแทนพิมพ์และตัวพิมพ์อักษรไทยเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2378 และพิมพ์เอกสารภาษาไทยฉบับแรก คือ “พระกิตติคุณพระเยซูคริสต์” ส่วนเอกสารราชการฉบับแรกที่พิมพ์คือ “ประกาศห้ามสูบฝิ่น” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจ้างโรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ เสร็จเมื่อวันที่ 27 เมษายน 2387 (ทองต่อ กล้วยไม้ ฅ อยุธา 2527, 5)

พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) เป็นช่วงที่ชาวตะวันตกเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวฝรั่งเศสและชาวอังกฤษ ได้เข้ามามีอิทธิพลและล่าอาณานิคมในแถบซีกโลกตะวันออก พระองค์ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลจึงทรงเตรียมพระองค์ในระหว่างที่เสด็จออกผนวชเป็นเวลาถึง 26 พรรษา ได้ทรงศึกษาจนเชี่ยวชาญด้านภาษาศาสตร์ ได้แก่ ภาษาบาลี ละติน และภาษาอังกฤษ รวมทั้งด้านดาราศาสตร์และโหราศาสตร์ด้วย นอกจากนี้ ยังทรงวางรากฐานให้พระเจ้าลูกยาเธอได้ศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ และศิลปวิทยาการตะวันตก โดยทรงจ้างครูฝรั่งและหมอสอนศาสนาถวายพระอักษร ทำให้เจ้านายและข้าราชการบริหารตามอย่างพระราชนิยม นับเป็นการเตรียมบุคคลให้พร้อมเพื่อเข้าสู่ยุคปฏิรูปการศึกษาต่อไป

วรรณกรรมที่นำมาใช้เรียน

เนื่องจากวรรณกรรมที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเป็นจำนวนมาก ทั้งบทพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ วรรณคดีที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองอีกมากมาย ในที่นี้จะ

กล่าวถึงเฉพาะกวีและผลงานที่นำมาใช้เรียนในวิชาภาษาไทยที่เป็นวิชาบังคับแก่นของระดับมัธยมศึกษา ดังนี้

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น เช่น

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชนิพนธ์รวมเกียรติคุณศึกไมยราพและตอนทศกัณฐ์ล้ม
2. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) - ราชาริราช ตอนพลายประกายมาศ และสามก๊ก ตอน งูล้างฝ่าที่พริบอาเต้า
3. สุนทรภู่ - นิราศเมืองแกลง พระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีพบศรีสุวรรณกับสินสมุทร และเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนพลายงามพบพ่อ
4. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร - โคลงโลกนิติ
5. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย - เสภาขุนช้างขุนแผน ตอนพลายแก้วแต่งงานกับนางพิม และกาพย์เห่ชมเครื่องคาวหวาน
6. นายอินทรวิเชียร (อิน) - โคลงนิราศนรินทร์

ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย เช่น

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย - อิเหนาและสังข์ทอง
2. สุนทรภู่ - นิราศพระบาท
3. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) - ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร
4. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส - ลิลิตตะเลงพ่าย “นรชาติ” จากกฤษณาอาสน์นึ่งคำฉันท์และมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช
5. หม่อมราโชทัย - นิราศลอนดอน ตอนคณะทูตถวายราชสาส์น

แบบเรียนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละดักขมณ) ได้เขียนเรื่อง “โบราณศึกษา” กล่าวถึงหนังสือที่ใช้เรียนว่า “วิชาหนังสือซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนกันมาตามโบราณวิชานั้น ข้าพเจ้าได้คิดรวบรวมเข้าดูตามโบราณตำรา ได้จำนวนหนังสือรวม 5 เล่ม” ดังนี้คือ

1. ประถม ก กา
2. สุบินทกุมาร
3. ประถมมาลา
4. ประถมจินตมณี เล่ม 1
5. ประถมจินตมณี เล่ม 2

(พระยาปริยัติธรรมธาดา 2530, 14) ซึ่งหนังสือแต่ละเล่มจะกล่าวพอเป็นสังเขปดังนี้

ประถม ก กา

หนังสือประถม ก กา ไม่ได้ระบุชื่อผู้แต่ง และไม่ทราบสมัยที่แต่ง พระวรเวทย์ พิสิฐ (2502, 120-121) สันนิษฐานว่า น่าจะใช้เป็นแบบเรียนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและใช้เป็นแบบเรียนในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ก่อนที่จะมีแบบเรียนมูลบทบรรพกิจ

หนังสือประถม ก กา มีอยู่หลายฉบับด้วยกัน เมื่อกรมศึกษาธิการพิมพ์แบบเรียนได้นำเอาหนังสือประถม ก กา ฉบับที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (หม่อมราชวงศ์จิตร สุทัศน์ ภายหลังเป็นพระยาศรีวรวงศ์) รวบรวมไว้มาพิมพ์เป็นแบบเรียนหนังสือไทยสำหรับชั้นมูลศึกษา

สาระสำคัญ มีสาระสำคัญแบ่งเป็น 2 ตอน คือ

1. การแจกตัวสะกดแม่ต่าง ๆ เริ่มจาก แม่ ก กา แจกอักษร ก ถึง ฮ ประสมกับสระ 15 เสียง แทรกกาพย์ยานี แล้วแจกตัวสะกดแม่ต่าง ๆ

เพื่อจะได้สืบทอดศาสนา ผู้บวชจะได้มีโอกาสศึกษาศาสนาให้เข้าใจและเรียนรู้หนังสือไปด้วย จึงเรียกว่า “การบวชเรียน” ซึ่งนับเป็นกิจที่พึงกระทำของชาวไทย จนกลายเป็นประเพณีที่พ่อแม่จะพาลูกชายไปฝากเรียนกับพระสงฆ์ที่ตนเคารพนับถือ เมื่อโตขึ้นอายุครบบวชก็ให้บวชแล้วจึงแต่งงานมีครอบครัวต่อไป

สาระสำคัญ เนื้อเรื่องเป็นนิทานแทรกคติสอนใจให้เห็นถึงอันสงฆ์ของการบวชในพุทธศาสนา

ประณมมาลา

หนังสือประณมมาลา เป็นหนังสือแบบเรียนที่สำคัญเล่มหนึ่งซึ่งแต่งขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้แต่งคือ พระเทพโมลี (ฟิ่ง หรือ ฟุ้ง) แห่งวัดราชบูรณะ

